

BLANKA GOSIK

University of Lodz, Branch in Tomaszów Mazowiecki, Poland

Departments of Regional Studies

e-mail: blanka.gosik@uni.lodz.pl

CMENTARZE Z OKRESU I WOJNY ŚWIATOWEJ W PRZESTRZENI SEPULKRALNEJ WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO

WORLD WAR ONE CEMETERIES IN THE SEPULCHRAL SPACES OF THE ŁÓDŹ VOIVODESHIP IN POLAND

Streszczenie

Przestrzeń sepulkralna czyli przestrzeń cmentarna jest niezwykle istotnym elementem każdego regionu. Jest odzwierciedleniem dziedzictwa kulturowego, historii i stosunków społecznych. Województwo łódzkie jako obszar współlistnienia wielu kultur, narodowości i religii, jest pod tym względem niezwykle bogate i ciekawe. Analizując zjawisko, nie sposób zapomnieć o wojskowych miejscach pochowku: powstańczych i z okresu obu wojen światowych. W artykule przedstawiono cmentarze z lat I wojny światowej, ich charakterystykę, typologię form elementów założeń cmentarnych, obiektów oraz wyniki badań inwentaryzacyjnych. Miejsca pochówku z okresu I wojny światowej są szczególnie ważnym świadectwem historii okolic Łodzi i państwowości polskiej. Są materialnym odzwierciedleniem tragicznych i krwawych wydarzeń w wyniku których Polska po 123 latach odzyskała niepodległość.

Abstract

The sepulchral space – or cemetery space – is an extremely important element of every region. It is an expression of cultural heritage, history, and social relations. The Łódź Voivodeship, as an area where many cultures, nationalities and religions coexist, is enormously rich and interesting in this regard. When analysing this phenomenon, it is impossible to forget military burial sites: those insurrectional and those from both World Wars. This article presents information about cemeteries from the period of the First World War – their stylistic characteristics, typology of the forms of cemetery complexes and objects, and the results of stocktaking research. The burial sites from World War One are a special and significant testimony to the history of the surroundings of Łódź and Poland. They are a material reflection of the tragic and bloody events that resulted in the country regaining independence after 123 years.

Słowa kluczowe: cmentarze wojenne, elementy cmentarza, krajobraz kommemoratywny

Key words: military cemeteries, cemetery complexes, commemorative landscape

WPROWADZENIE I CELE PRACY

Ludzkości od zawsze towarzyszy śmierć oraz obowiązek i problem związany z pochówkiem. Na przestrzeni wieków różnie sobie radzono z tym zagadnieniem. Zwyczaje związane z chowaniem ciał, formy pochówków i upamiętniania zmieniały się wraz z rozwojem cywilizacji i świadomością człowieka. Jedno na pewno łączy wszystkie epoki – kultywowanie miejsca pochówku. Począwszy od prehistorycznych megalitów i przeróżnego rodzaju urn, przez starożytne katakumby, po współczesne pomniki, ludzie starali się w szczególności sposób zaznaczyć miejsce spoczynku zmarłych. Wszystkie stanowią bez wątpienia przestrzeń sepulkralną, bardzo istotną dla naszego dziedzictwa kulturowego.

Sepulcralis (łac.) oznacza cmentarny, grobowy, nagrobny. Zatem jest to właśnie przestrzeń cmentarna, grobowa, wypełniona miejscami grzebalnymi lub też planowana pod nowe pochówki. Do przestrzeni sepulkralnej zaliczamy zarówno obiekty budowlane, które są miejscem pochówku zmarłych (kościół, krypty, mauzolea itp.), jak i obszary specjalnie wytyczone pod pochówki czyli cmentarze (Więcek, 2005).

Przestrzeń sepulkralna jest znakomitym świadectwem historii każdego regionu. Odzwierciedla stosunki społeczne, religijne i kulturowe zarówno w przeszłości, jak i współcześnie. Województwo łódzkie, w którym od stuleci współistniały obok siebie różne narodowości i religie, jest pod tym względem bardzo ciekawe i urozmaicone. Materialnym wyrazem przestrzeni sepulkralnej są między innymi Trójwyznaniowy Stary Cmentarz w Łodzi podzielony na część katolicką, ewangelicką i prawosławną, cmentarz wielowyznaniowy w Aleksandrowie Łódzkim, cmentarz wielowyznaniowy w Łasku, cmentarz żydowski w Łodzi będący największą nekropolią żydowską w Europie, kirkut w Piotrkowie Trybunalskim czy cmentarz mariański w Łodzi.

Niniejsze opracowanie ma na celu przedstawienie miejsc pochówku z okresu I wojny światowej w przestrzeni sepulkralnej województwa łódzkiego. Autorka podjęła również próbę uświadomienia niebagatelnej roli badanych obiektów w historii województwa łódzkiego i historii państwowości polskiej. Analizowane obiekty powstały w czasie gdy Polska odzyskiwała po 123 latach niepodległość co sprawia, że w przestrzeni sepulkralnej powinny

INTRODUCTION AND OBJECTIVES

Death and the obligations and problems connected with burial are things which humanity has always had to face. Over the centuries, this issue has been dealt with in a variety of ways. Customs associated with the interring of bodies, as well as the forms of burials and commemoration have changed along with the development of civilisation and human consciousness. There is one thing for sure that is common to all eras, namely the preserving of burial grounds. Starting from prehistoric megaliths and various kinds of caskets, through ancient catacombs, to contemporary cenotaphs and memorials, people have always tried to mark resting places of the dead in a special way. Undoubtedly, all of them constitute sepulchral spaces which are essential to our cultural legacy.

Sepulcralis (Latin) means 'gloomy', 'deadly', 'sepulchral'. Thus, this is a cemetery space, a gloomy one, filled with burial sites or intended for new burials. Sepulchral space includes both construction objects that are a burial site for the dead (churches, vaults, mausoleums, etc.) and areas that are marked out for burials, namely cemeteries (Więcek, 2005).

Sepulchral space is a fantastic testimony to the history of each region. It represents social, religious, and cultural relations both from the past and contemporarily. The Lodz Voivodeship, where various ethnicities and religions have co-existed for centuries, is enormously interesting and varied in this regard. The material expression of this sepulchral space includes, among other things: the Tri-Denominational Old Cemetery in Lodz (*Trójwyznaniowy Stary Cmentarz w Łodzi*), which is divided into Catholic, Evangelical, and Russian Orthodox parts; the multi-denominational cemetery in Aleksandrów Łódzki; the multi-denominational cemetery in Łask; the Jewish cemetery in Łódź, which is the largest Jewish memorial park in Europe; the Jewish cemetery in Piotrków Trybunalski; and the Mariavite cemetery in Łódź.

The objective of the academic coverage herein is to depict the burial sites from the period of World War One in the sepulchral space of the Łódź Voivodeship. The author has also attempted to create awareness as to the pivotal role of the studied objects in the history of both the Łódź Voivodeship and the Polish state. The analysed objects were developed in times when Poland was

zajmować szczególną rolę. Ponadto w opracowaniu przedstawiono wyniki badań inwentaryzacyjnych, które pozwoliły ukazać różnorodność zarówno rozplanowania, jak i form elementów cmentarnych (m.in. nagrobki, krzyże, obiekty centralne) oraz związek z lokalnym krajobrazem. Stanowiły też bazę dla opracowania typologii.

Wieloletnie badania dały podstawy sformułowania hipotezy badawczej: miejsca pochówku z okresu I wojny światowej są niedocenionym, a niekiedy zaniedbanym i zdewastowanym elementem przestrzeni sepulchralnej województwa łódzkiego. Artykuł jest próbą całościowego przedstawienia i scharakteryzowania podmiotu badań W literaturze co prawda dobrze opisane są pojedyncze cmentarze (Ziarnik, 1992, Młyńska, 2013), gminy (Milewska, 2005) bądź zagadnienia (Gosik, 2004, 2007, 2011, 2016). Niestety, obiekty te nie doczekały się dotychczas oddzielnego, pełnego opracowania jak cmentarze z lat I wojny światowej w innych regionach. Jako przykład można podać liczne publikacje dotyczące cmentarzy zlokalizowanych na południu i wschodzie Polski (Dąbrowski, 2004, Duda, 1995, Frodyma, 1989, 2015, 2017, Piecuch, 2014, Pielesz, 2013), opracowania na temat miejsc pochówku na Mazurach (Knercer, 1995) czy w kieleckim (Oettingen, 1988).

METODY BADAŃ

W celu realizacji celów pracy przeprowadzono badania inwentaryzacyjne. Badania miejsc pochówku z okresu I wojny światowej autorka prowadzi od roku 2002. Inwentaryzacja jest prowadzona systematycznie i w sposób ciągły. Podyktowane jest to specyfiką przedmiotu badań. Nie ma oficjalnego rejestru, co wynika z faktu, że obszar badań niejednokrotnie podlegał zmianom administracyjnym i w rezultacie informacje archiwalne na temat badanych obiektów znajdują się obecnie w archiwach miejskich zarówno województwa łódzkiego jak i mazowieckiego. Ponadto bardzo często dane były niszczone bądź po prostu przepadały podczas transportu do kolejnych archiwów. Niezwykle ważne i pomocne podczas gromadzenia materiału badawczego okazują się rozmowy z mieszkańcami, a także informacje w lokalnych tygodnikach czy nawet forach internetowych. Inwentaryzacja prowadzona jest przy pomocy autorskiej karty inwentaryzacyjnej,

regaining its independence after one hundred and twenty-three years, which means that they perform a significant role in the sepulchral space. Moreover, the article herein contains the results of stocktaking research that made it possible to demonstrate the diversity of both the layouts and the forms of the cemetery elements (e.g. gravestones, crosses, central objects, etc.) as well as their relationship to the local landscape. They also constituted the basis for devising typology.

Long-term research formed the grounds for formulating the research hypothesis: the burial sites from the period of World War One are underestimated – and sometimes also neglected and devastated – elements of the sepulchral spaces of the Łódź Voivodeship. In this light, the article herein is an attempt to comprehensively describe and characterise the research object. Admittedly, the existing literature does describe individual cemeteries (Ziarnik, 1992; Młyńska, 2013), counties (Milewska, 2005), or research problems (Gosik, 2004, 2007, 2011, 2016). Unfortunately, so far, these objects have not been elaborated on fully and separately the way that cemeteries from the period of World War One from other regions have. One example comes in the form of numerous publications concerning cemeteries situated in the south and east of Poland (Dąbrowski, 2004; Duda, 1995; Frodyma, 1989, 2015, 2017; Piecuch, 2014; Pielesz, 2013) as well as elaborations on burial sites in Masuria (Knercer, 1995) and in the Kielce region (Oettingen, 1988).

RESEARCH METHODS

Stocktaking research was conducted in order for the objectives of the study to be fulfilled. The author has been carrying out research into burial sites from the period of World War One since 2002. This stocktaking is undertaken systematically and continually and is dictated by the specificity of the research subject. There is no official registry, which results from the fact that the area included in the research has been subjected to administrative changes more than once and, as a consequence, the archival information on the researched objects is currently stored in the municipal records offices of both the Łódź Voivodeship and the Masovian Voivodeship. What is more, the data has often been destroyed or simply lost during transportation to subsequent offices. Conversations with the

opracowanej według wytycznych Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Dla każdego miejsca pochówku zakładana jest osobna karta inwentaryzacyjna. Karta inwentaryzacyjna zawiera ogólne informacje na temat obiektu (nazwa, forma upamiętnienia, adres/lokalizacja, współrzędne geograficzne, przynależność administracyjną), dane dotyczące poległych (liczba, narodowość), czas powstania/historię, powierzchnię, informacje na temat elementów założeń cmentarnych (nagrobki, krzyże, obiekty centralne, inskrypcje, epigrafy, bramy, ogrodzenie, tablice pamiątkowe), materiał budowlany, wpis do rejestru zabytków, uwagi na temat zachowania i stanu obecnego. Ponadto do każdej karty dołączony jest materiał fotograficzny, szkic planu i spis poległych. Każdy obiekt wpisywany jest również do zbiorczej karty ewidencyjnej.

CMENTARZE Z OKRESU I WOJNY SWIATOWEJ W PRZESTRZENI SEPULKRALNEJ WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO

Przedstawione w artykule wojenne miejsca pochówku są rezultatem działań militarnych na terenie frontu wschodniego I wojny światowej. Na obszarze obecnego województwa łódzkiego najcięższe walki stoczyły się na przełomie listopada i grudnia 1914 r. Z Łodzią, która znajdowała się w centrum wydarzeń wojennych, związana jest ich nazwa. Historiografia rosyjska nadała walkom nazwę łodzinska *opieracija*, polska *operacja łódzka*, a propaganda niemiecka *die Schlacht bei Lodz* (Gosik, 2011). Po manewrowej bitwie w okolicach Łodzi, front ustabilizował się na linii: Rawka-Bolimów-Tomaszów Mazowiecki. Rezultatem działań wojennych operacji łódzkiej był również podział regionu na dwa obszary okupacyjne: niemiecki i austro-węgierski. Granica między nimi przebiegała na północ od Piotrkowa i Wielunia. Materialnym śladem stoczonych bitew były liczne pobojojiska, które bardzo szybko stały się problemem zarówno dla okolicznych mieszkańców jak i państw prowadzących wojnę. Pojawiły się specjalne instytucje zajmujące się organizowaniem cmentarzy wojskowych. Działalność tych instytucji była w ramach propagandy austriackiej i niemieckiej wyolbrzymiana i idealizowana. Ogłaszano konkursy na projekty

inhabitants as well as information from local periodicals or even Internet forums turned out to be highly significant and valuable. The stocktaking is conducted with the use of the authorial inventory card, which was devised in accordance with guidelines from the National Heritage Board of Poland. Each burial site requires a separate inventory card. The inventory card contains general information on a given object (name, form of memorialisation, address/location, geographical coordinates, administrative affiliation), data on the fallen (number, nationality), the time of creation/history, the surface area, information on the elements of cemetery complexes (gravestones, crosses, central objects, inscriptions, epigraphs, gates, walls, memorial tablets), construction materials, registration in the monument registers, remarks on the conservation and the current condition. More than this, each card is supplemented with the attached photographic materials, the design of the layout, and the listing of the fallen. Each object is also registered in the collective filling card.

WORLD WAR ONE CEMETERIES IN SEPULCHRAL SPACES OF THE ŁÓDŹ VOIVODESHIP

The burial sites presented in this article are the outcome of military activities which took place on the Eastern Front in the First World War. On the area of the present-day Łódź Voivodeship, the fiercest battles were fought at the turn of November and December 1914. Their name is connected with Łódź, which was in the centre of military operations. The Russian historiography labelled the battles '*odzinska opieracija*', the Polish historiography used '*operacja łódzka*', while the German propaganda adopted '*die Schlacht bei Lodz*' (Gosik, 2011). After a manoeuvring battle around Łódź, the Front settled down on the Rawka-Bolimów-Tomaszów Mazowiecki line. The division of the region into two occupation areas – German and Austro-Hungarian – was also the result of military activities within the Łódź operations. The border between them was to the north of Piotrków and Wieluń. Numerous battlefields constituted the material trace of the battles fought; they immediately posed a problem for both the local residents and the countries fighting the war. Special institutions for organising

kaplic cmentarnych, nagrobków i krzyży. Specjalną dbałością obejmowano miejsca po wygranych bitwach, które w przyszłości miały być odwiedzane przez potomnych (Gosik, 2004).

W Austro-Węgrzech koordynacją spraw grobownictwa wojennego zajmował się powołany w Ministerstwie Wojny IX Wydział Grobów Wojennych (*Kriegsgräberabteilung*). Był to poziom centralny, z którego wychodziły wytyczne i zarządzenia kierowane do szczebli niższych. Na szczeblu Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego działał w Sekcji Wojskowej X Oddział Grobów Wojennych. Zajmował się on głównie sprawami ekshumacji zwłok i przenoszenia ich na wspólne miejsca pochówku. Na szczeblu powiatowym funkcjonowały Oddziały Grobów Wojennych, kierowane przez komendanta powiatu, którego zastępował komendant żandarmerii powiatowej. Bezpośrednio w terenie działały posterunki żandarmerii, których zadaniem było odnajdywanie prowizorycznych grobów. Ekshumacje prowadzone były w miesiącach zimowych, natomiast zakładaniem i urządzaniem cmentarzy zajmowano się w miesiącach letnich (Oettingen, 1988).

Przy Wydziale Grobów Wojennych na szczeblu centralnym, powołano Artystyczną Grupę Konsultacyjną, która zajmowała się opracowaniem i zatwierdzaniem wzorów krzyży, nagrobków, tablic itp. Wzory te, rozsyłane do komend powiatowych, były ogromną pomocą przy zakładaniu poszczególnych cmentarzy. Na terenie okupacji niemieckiej, biurokracja dotycząca grobownictwa wojennego była znacznie słabiej rozbudowana. Na szczeblu prowincjonalnym działał Prowincjonalny Urząd Doradczy do Spraw Upamiętniania Wojen. Prace związane z urządzaniem cmentarzy nadzorował prowincjonalny Konserwator Zabytków Sztuki i Historii, a wzorcowe rysunki i szkice otrzymywano z Rady dla Spraw Sztuki, Niemieckiego Rządu Gubernialnego w Warszawie (Knercer, 1995). W przypadku grobownictwa w armii rosyjskiej wiadomo, iż w Sankt Petersburgu działał Komitet Aleksandrowski, którego zadaniem była opieka nad ranymi i kwestie związane z pochówkami żołnierzy (Schubert, 2011).

Na terenie województwa łódzkiego pochówkami żołnierskimi zajęły się armia niemiecka i armia austro-węgierska. Istniała przy tym zasada równego traktowania rodaków i żołnierzy obcych armii. Pierwszym etapem działalności służb grobowniczych było rozpoznanie w terenie prowizorycznych pochówków, ewidencja i identyfikacja (jeśli było to

military cemeteries were created. Their activity was overstated and idealised within the Austrian and German propagandas. Competitions to produce designs of cemetery chapels, gravestones, and crosses were held. The sites of victorious battles – to be visited by the descendants in the future – were given special care (Gosik, 2004).

In Austria-Hungary, the coordination of war grave affairs was led by the 9th Department of War Graves (*Kriegsgräberabteilung*), established within the Ministry of War. It was the headquarters which provided guidelines and directives for the lower levels. On the level of the General Military Governorship (*Militärgeneralgouvernement*)¹, the 10th Unit for War Graves operated within the Military Section. It dealt mainly with matters connected with exhuming the bodies and transferring them to collective burial sites. On the county level, Units for War Graves operated, managed by a county commissioner, whose deputy was a county gendarmerie commissioner. Gendarmerie outposts operated directly in the field and their task was to find makeshift graves. Exhumations were carried out in the winter months, while the establishing and organising of cemeteries was done in the summer months (Oettingen, 1988).

The Artistic Consultation Group was instituted at the central Department of War Graves; it dealt with devising and sanctioning the patterns of crosses, headstones, tablets, etc. These patterns, distributed among county headquarters, were of great help when particular cemeteries were being created. Within the area of the German occupation, bureaucracy with regard to war graves was far less developed. On the provincial level, the Provincial Counsellorship for the Memorialising Wars Affairs² operated. Works connected with organising cemeteries were supervised by the provincial Conservator of Art Monuments and History (*Provinzialkonservator der Denkmäler der Kunst und der Geschichte*), while the model drawings and designs were provided by the Council for Art Affairs at the German-administered General Government of Warsaw (*Generalgouvernement Warschau*) (Knercer, 1995). In the case of graves in the Russian army, it is known that the Alexander Committee operated

¹ English translation mine; there does not seem to be any official English name for this important unit.

² Again, the English translation mine.

możliwe) zmarłych. Potem podejmowano decyzję czy cmentarz utworzyć w miejscu tymczasowych pochówków, czy w innym miejscu. Kolejny etap to uregulowanie kwestii własności ziemi i wytyczenie działek. Najczęściej ziemia była wykupywana od dotychczasowych właścicieli, ale zdarzały się również darowizny, a nawet wywłaszczenia. Ostatni etap to budowa cmentarzy.

WYNIKI BADAŃ INWENTARYZACYJNYCH

Na terenie województwa łódzkiego zlokalizowanych jest 165 miejsc pochówku z okresu I wojny światowej (stan na listopad 2019). Są to obiekty upamiętnione, czyli takie, które posiadają przynajmniej jeden materialny element założeń cmentarnych (nagrobki, obiekty centralne, krzyże, ogrodzenie). Trzeba również podkreślić, że liczba zinwentaryzowanych obiektów znacznie się różni od ewidencji archiwalnych miejsc pochówku z okresu wielkiej wojny. W przestrzeni sepulkralnej województwa łódzkiego istnieje wiele miejsc nieupamiętnionych, czyli takich po których nie ma już fizycznego śladu. Przyczyn takiego stanu rzeczy jest kilka. Jedną z nich są celowe komasacje cmentarzy. Pochowanych na mniejszych cmentarzach, mogiłach pojedynczych bądź zbiorowych, często przenoszono na obiekty większe lub na kwatery na nekropoliach wyznaniowych. Przykładem może być kilka obiektów z powiatu zduńskowolskiego, gdzie na cmentarz wojenny w Szadkowicach jeszcze przed rokiem 1939 przeniesiono poległych ekshumowanych z mniejszych obiektów (z cmentarzy w Czechach, Kęszycach, Krobanowie oraz z mogił w Górnej Woli, Maciejowie, Rzepiszewie, Suchoczasach i Wilamowie) (Młyńska, 2013).

Kolejnym powodem jest niestety zaniedbanie. Miejsca pochówku z okresu I wojny światowej, bardzo często traktowane były przez okolicznych mieszkańców jako „obce”, kojarzone z zaborcą. Powodowało to niechęć ludzką, brak zainteresowania i również brak dbałości o tego typu obiekty. Niestety badane obiekty nie uniknęły też aktów zwykłego wandalizmu. Nierzadko grabione i niszczone, przekształcane w wysypiska śmieci, zanikają w krajobrazie kulturowym województwa. Bardzo często groby na takich cmentarzach są rozkopywane przez pseudopozukiwaczy pamiątek wojennych.

in Saint Petersburg; its task was to look after the wounded and handle matters connected with burying the soldiers (Schubert, 2011).

Within the Łódź Voivodeship, soldierly burials were taken care of by the German army and the Austro-Hungarian army, whereby the rule about the equal treatment of fellow countrymen and the soldiers of foreign armies was in operation. The first stage of the activity of the grave-related services was to identify the makeshift burials in the field and to record and (if possible) identify the dead. Then, a decision was made about whether a cemetery should be developed on the site of temporary burials or in another place. The next stage was about regulating the matters of land ownership and demarcating the plot. Most frequently, the land was bought up from the existing owners, although donations and even expropriations also took place. The last stage was about building the cemetery.

THE RESULTS OF THE STOCKTAKING RESEARCH

There are 156 burial sites from the period of World War One situated within the Łódź Voivodeship (status as of November 2019). These are commemorated objects, i.e. those that have at least one material element of cemetery complexes (gravestones, central objects, crosses, the enclosure). It must also be underlined that the number of inventoried objects differs considerably from the archival records from the period of the Great War. In the sepulchral spaces of the Łódź Voivodeship, there are many sites that are not memorialised, i.e. those whose physical impression has ceased to be. There are several reasons for this state of affairs. One of them involves the purposeful combination of cemeteries. Those who had been buried in smaller cemeteries or individual or collective graves were often transferred to bigger objects or quarters in denominational memorial parks. Several objects from the Zduńska Wola County serve as an example here; the fallen – exhumed from smaller graves (from cemeteries in Czechy, Kęszyce, Krobanów, as well as graves in Górna Wola, Maciejów, Rzepiszew, Suchoczas, and Wilamów) – were transferred to the military cemetery in Szadkowice even before the year 1939 (Młyńska, 2013).

Upamiętnione miejsca pochówku z okresu I wojny światowej przedstawia tabela 1. Tabela prezentuje obiekty w podziale na powiaty znajdujące się w województwie łódzkim oraz według rodzaju upamiętnienia. Przestrzenne rozmieszczenie obiektów związane jest działaniami wojennymi mającymi miejsce w województwie łódzkim w czasie wielkiej wojny. Najwięcej miejsc pochówku znajduje się w powiatach pabianickim, zgierskim i łódzkim wschodnim czyli na obszarze najbardziej zaciętych walk frontu wschodniego rozgrywających się na przełomie listopada i grudnia 1914. Ponadto wiele obiektów zlokalizowanych jest w powiecie skierniewickim i tomaszowskim, czyli na terenie na którym przebiegała linia frontu w dalszych etapach wojny.

TYOLOGIA MIEJSC POCHÓWKU Z OKRESU I WOJNY ŚWIATOWEJ W WOJEWÓDZTWIE ŁÓDZKIM

Analizując rodzaje upamiętnienia wojennych miejsc pochówku wyróżniono sześć typów badanych obiektów:

- I typ – cmentarze samodzielne (54 obiekty)
- II typ – kwatery na cmentarzach rzymsko-katolickich (54 obiekty)
- III typ – kwatery na cmentarzach ewangelickich (22 obiekty)
- IV typ – mogiły (11 obiektów)
- V typ – kopce mogilne (11 obiektów)
- VI typ – inne (13 obiektów)

Sadly, neglect is yet another reason. Burial sites from the period of the First World War were often treated by the local residents as 'foreign' and thus associated with the oppressor. This caused resentment, a lack of interest, and a lack of care. Unfortunately, the researched objects were not free from acts of common vandalism, too. Frequently looted and devastated, they degenerated into garbage dumps and are fading out in the cultural landscape of the Łódź Voivodeship. Quite often, graves in such cemeteries are excavated by pseudo-seekers of war memorabilia.

The memorialised burial sites from the period of World War One are introduced in Table 1. The table presents objects as divided into the counties of the Łódź Voivodeship as well as in accordance with the type of memorialisation. The spatial arrangement of the objects is connected with military activities that took place within the Łódź Voivodeship during the Great War. The greatest number of burial sites can be located in Pabianice County, Zgierz County, and Łódź East County, all of which constituted the area of the fiercest battles of the Eastern Front (taking place at the turn of November and December 1914). Moreover, many objects are situated in Skierniewice County and Tomaszów County, which are areas where the front line stretched to in the latter stages of the war.

THE TYPOLOGY OF BURIAL SITES FROM THE PERIOD OF WORLD WAR ONE IN THE ŁÓDŹ VOIVODESHIP

When analysing the types of memorialisation of military burial sites, six types of the researched objects were distinguished:

- Type I – independent cemeteries (54 objects)
- Type II – quarters in Roman Catholic cemeteries (54 objects)
- Type III – quarters in Evangelical cemeteries (22 objects)
- Type IV – single graves (11 objects)
- Type V – memorial mounds (11 objects)
- Type VI – other (13 objects)

Tab. 1. Miejsca pochówku z okresu I wojny światowej w podziale na powiaty i rodzaj upamiętnienia

Tab. 1. Burial sites from the period of World War One divided into counties and the type of memorialising (2019)

Powiat <i>County</i>	Cmentarz samodzielny <i>Independent cemetery</i>	Kwatera na cmentarzu rzymsko- katolickim <i>Quarter in a Roman Catholic cemetery</i>	Kwatera na cmentarzu ewangelickim <i>Quarter in an Evangelical cemetery</i>	Mogiła <i>Single rave</i>	Kopiec mogilny <i>Memorial mound</i>	Inne <i>Other</i>	Razem <i>Total</i>
bełchatowski	1	1	2				4
brzeziński	3	1	1			2	7
kutnowski	2	1					3
łaski	4	4				1	9
łęczycki		4	1	2	2		9
łowicki	3	1	1			1	6
łódzki wschodni	4		3		2		9
opoczyński		5				1	6
pabianicki	6	3	4	3	2	1	19
pajęczański	1	1					2
piotrkowski	2	4				1	7
poddębicki		4					4
radomszczański	1	2					3
rawski	3				4		7
sieradzki	1	3		1			5
skierniewicki	10	1				1	12
tomaszowski	4	5	1	1		1	12
wieluński		3					3
zduńskowolski	4	2	3		1	1	11
zgierski	5	6	4	3			18
Łódź (miasto)		2	1	1		2	6
Piotrków Tryb. (miasto)		1	1			1	3
Razem	54	54	22	11	11	13	165

Źródło: opracowanie własne

Source: own elaboration

CHARAKTERYSTYKA I ZRÓŻNICOWANIE MIEJSC POCHÓWKU Z OKRESU I WOJNY ŚWIATOWEJ W WOJEWÓDZTWIE ŁÓDZKIM

Lokalizacja w przestrzeni

Główną zasadą kompozycyjną stosowaną na terenie obu stref okupacyjnych była harmonia z otoczeniem. Wytyczne otrzymane z poziomów centralnych (w przypadku strefy austro-węgierskiej z IX Wydziału Grobów Wojennych, a w przypadku strefy niemieckiej z Rady dla Spraw Sztuki, Niemieckiego Rządu Gubernialnego w Warszawie), zalecały lokalizację na wyniesieniach terenu (cmentarz w Gadce Starej, w Lesie Gałkowskim i pod Konstantinowem Łódzkim), w lesie lub na skraju lasu (cmentarz Zgierz-Krogulec, Wiączyń Dolny, Poćwiardówka, Pawlikowice, Wymysłów Piaski, Witkowice, Konstantinów – Rszew Legionowo). Bardzo często pochówki poległych podczas działań wojennych miały miejsce na cmentarzach cywilnych – rzymsko-katolickich (np. Srock, Wolbórz, Łódź, Piotrków Trybunalski). Wiele kwater wojennych, w szczególności poległych żołnierzy niemieckich, powstało na cmentarzach ewangelickich (np. Żakowice, Felicjanów, Brzeziny). Wynikało to ze specyfiki regionu łódzkiego i jego ówczesnego zróżnicowania społecznego.

Zasada kompozycyjna i układy przestrzenne

Cmentarze musiały posiadać pewne stałe elementy, co wynikało ze specjalnych zaleceń kompozycyjnych opracowanych na szczeblach centralnych. Każdy obiekt miał zawierać konkretne elementy składowe: reprezentacyjne wejście w postaci bramy lub furtki z żeliwa lub drewna, ogrodzenie w formie kamiennego muru, drewnianego lub żeliwnego parkanu, główną oś kompozycyjną, podkreśloną centralną aleją lub schodami (Humin, pierwotnie Gałkówek), obiekt centralny (w postaci zwieńczonego krzyżem postumentu, drewnianego krzyża, obelisku, głazu lub kaplicy) upamiętniający wszystkich pochowanych na cmentarzu, mogiły formowane w kształcie kopców lub nasypów, upamiętnione krzyżami drewnianymi lub żeliwnymi, bądź nagrobkami betonowymi lub

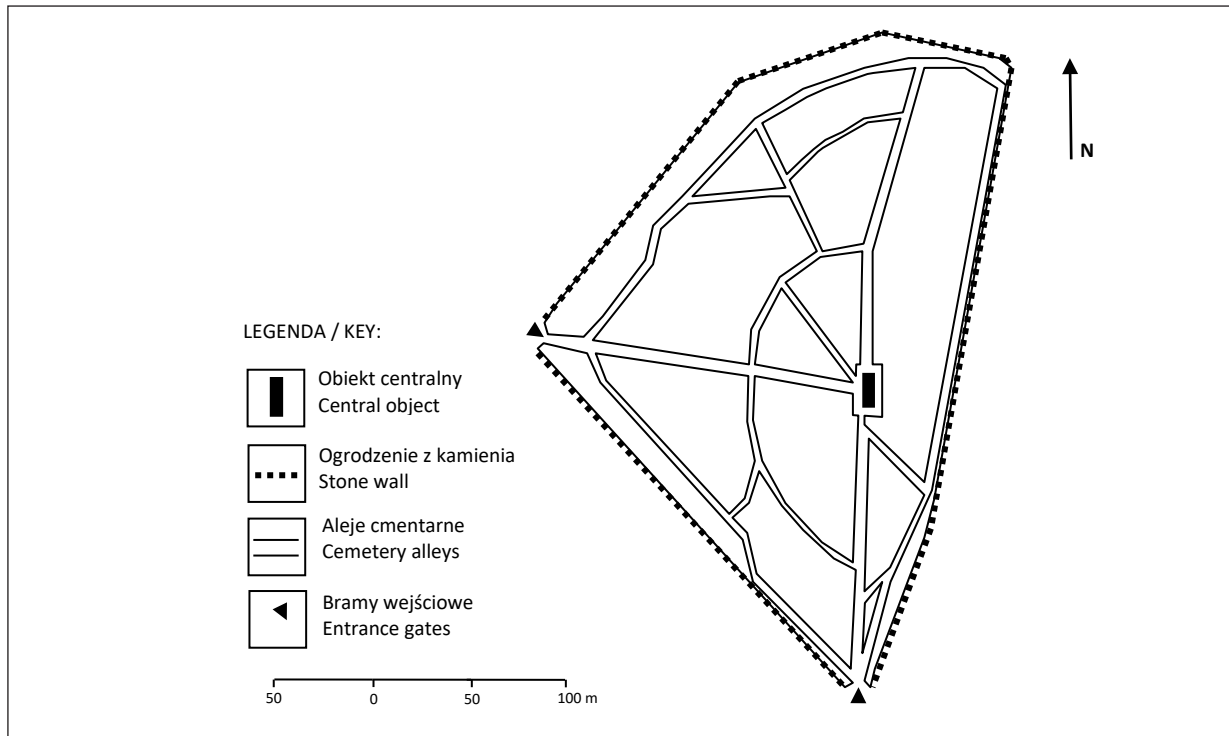
THE CHARACTERISTICS AND DIFFERENTIATION OF BURIAL SITES FROM THE PERIOD OF WORLD WAR ONE IN THE ŁÓDŹ VOIVODESHIP

Location in Space

The main composition rule applied within both occupation zones was to have harmony with the surroundings. The guidelines received from the headquarters (the 9th Department of War Graves in the case of the Austro-Hungarian zone and the Council for Art Affairs at the German-administered General Government of Warsaw in the case of the German zone) advised a location on a terrain elevation (the cemetery in Gadka Stara, in Las Gałkowski, and nearby Konstantinów Łódzki), in a forest or on the edge of a forest [the cemeteries in Zgierz-Krogulec, Wiączyń Dolny, Poćwiardówka, Pawlikowice, Wymysłów Piaski, Witkowice, and Konstantinów (Rszew Legionowo)]. Very often, burials of soldiers killed in the course of military activities took place in civil Roman Catholic cemeteries (e.g. Srock, Wolbórz, Łódź, Piotrków Trybunalski). Many war quarters, particularly those of the fallen German soldiers, were erected in Evangelical cemeteries (e.g. Żakowice, Felicjanów, Brzeziny). This resulted from the specificity of the Łódź region and its social stratification back then.

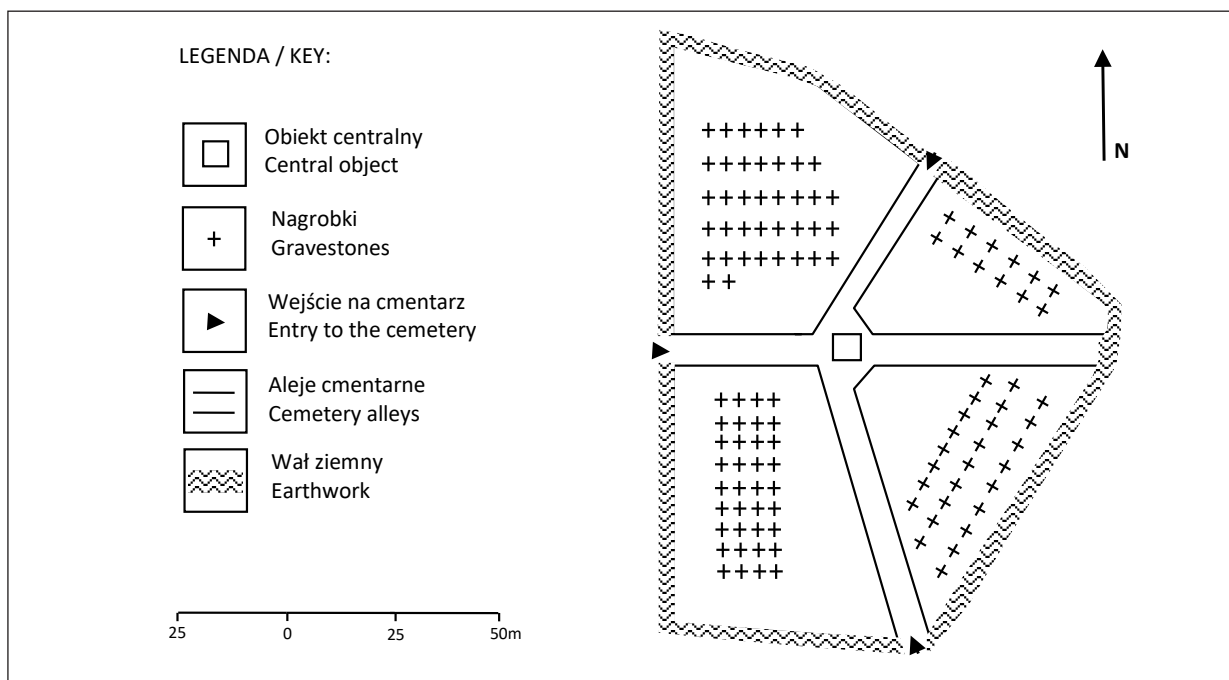
Composition Rules and Spatial Layouts

Cemeteries needed to be equipped with certain critical elements which resulted from special compositional directives devised in the headquarters. Each object was to contain particular subparts: a presentable entrance in the form of a stone wall; a wooden or cast-iron hoarding; the main compositional axis accentuated with a central alley or stairway (Humin, originally Gałkówek); a central object (in the form of a pedestal surmounted by a cross, a wooden cross, a rock or a chapel) which memorialised all those buried in the cemetery; mound- or bank-shaped graves commemorated either with wooden or cast-iron crosses, or with concrete or stone headstones. These complexes were to have an axial and symmetrical layout and were supposed to stand out from the surroundings through the exposed central object.

Ryc. 1. Plan cmentarza w Gadce Starej. Źródło: opracowanie własne

Fig. 1. The layout of the cemetery in Gadca Stara. Source: own elaboration

Ryc. 2. Plan cmentarza w Wymysłowie. Źródło: opracowanie własne

Fig. 2. The layout of the cemetery in Wymysłów. Source: own elaboration

z kamienia. Założenia miały posiadać osiowo-symetryczny układ i poprzez eksponowany obiekt centralny miały wyróżniać się z otoczenia.

Na terenie województwa łódzkiego występowały proste układy przestrzenne, przeważały plany oparte na prostokątach, kwadratach, półkółkach (ryc. 1, ryc. 2), rzadziej kołach. Założenia cmentarne dostosowywano do otaczającego terenu oraz już istniejących mogił. Niestety pierwotne układy przestrzenne są już mało widoczne, zatarte przez czas, wandalizm, ale też prace porządkowe i remontowe.

Ważną rolę odgrywało ogrodzenie, wydzielające z otoczenia żołnierskie miejsce pochówku. Miało współgrać z krajobrazem i podkreślać znaczenie miejsca. Dla dużych założeń cmentarnych zalecano ogrodzenia w postaci kamiennego muru (Gadka Stara) (fot. 1) lub ziemnego wału (Witkowice, Poćwiardówka, Wymysłów) (fot. 2). Dla mniejszych obiektów, a także dla mogił – płoty z żeliwa (Wiączyń, Gałkówek, Dzierżązna, Witkowice) lub drewna (Zgierz Krogulec, Zgierz Aniołów).

Fot. 1. Mur kamienny (fot. B Gosik)
Photo 1. Stone wall (photo by B Gosik)

Rola zieleni

Szczególne znaczenie podczas zakładania wojennych miejsc pochówku odgrywała zieleń. Rośliny eksponowały założenia cmentarne, a także często stanowiły ogrodzenie obiektu (Knercer, 1995). Odpowiednio dobrane gatunki drzew miały pełnić rolę dominanty oraz były swego rodzaju symbolem – drzewa w kulturze mają związek z wędrówką duszy w zaświaty. Ciekawostką są drzewa usytuowane przy wejściu na cmentarz w Witkowicach. Przez lata splotły się ze sobą pień dębu, który jest symbolem Niemiec i brzozy, która jest świętym drzewem Rosji. Jest to bardzo wyrazisty pomnik pochowanych tu żołnierzy niemieckich i rosyjskich

The Łódź Voivodeship featured simple spatial layouts, so rectangle-, square-, and semicircle-based designs prevailed (fig. 1, fig. 2), while circular ones were scarce. The cemetery complexes were adjusted to the surrounding terrain as well as the already existing graves. Unfortunately, the original spatial layouts are hardly visible today; they have been obliterated by time and vandalism, but also by cleaning and renovation works.

The fencing played an important role as it demarcated the military burial site from the surroundings. It was supposed to blend in with the landscape and emphasise the significance of the place. For big cemetery complexes, fencing in the form of a stone wall (Gadka Stara) (photo 1) or an earthwork (Witkowice, Poćwiardówka, Wymysłów) (photo 2) was advised. For smaller objects as well as for graves, cast-iron (Wiączyń, Gałkówek, Dzierżązna, Witkowice) or wooden (Zgierz Krogulec, Zgierz Aniołów) enclosures were devised.

Fot. 2. Wał ziemny (fot. B Gosik)
Photo 2. Earthwork (photo by B Gosik)

The Role of Greenery

Greenery was of considerable significance when establishing military burial sites. Plants exposed the cemetery complexes and often constituted the fencing of the object (Knercer, 1995). Appropriately selected species of trees were supposed to play the role of a dominant as well as being used as a symbol – culturally, trees are associated with the transmigration of souls into the spirit world. The trees situated at the entrance into the cemetery in Witkowice are an interesting phenomenon; over the years, the trunks of an oak (a symbol of Germany) and a birch (a holy tree of Russia) have interdigitated with each other. This is a really expressive memorial

(Gosik, 2016). Najczęściej wykorzystywano świerki, tuje, klony, dęby i graby, a także tarninę, ligustr, głąg. Materiał roślinny stosowano także do obsadzeń mogił i kwater – tutaj stosowano barwinek i bluszcz.

Materiał budowlany (pierwotny i wtórny)

W przypadku materiału budowlanego, należy wyróżnić materiał pierwotny stosowany przy budowie cmentarzy i materiał wtórny stosowany przy odnowieniach i upamiętnianiami niektórych obiektów. Materiał pierwotny: kamień polny (mury, nagrobki, obeliski, do obłożenia mogił), głą narzutowy (nagrobki, obeliski), kamień ciosany (obeliski, cokoły, schody), piaskowiec (nagrobki, obeliski), beton (nagrobki, słupki ogrodzenia, podmurówki ogrodzenia, krzyże, obiekty centralne, tablice inskrypcyjne), piaskowiec (nagrobki, obeliski), drewno (krzyże, kaplica w Gadce Starej), żeliwo i stal (krzyże, tablice inskrypcyjne, bramy, ogrodzenia), ceramika (tablice inskrypcyjne). Materiał wtórny: lastriko (pomniki, płyty pamiątkowe), marmur (płyty pamiątkowe), granit (płyty pamiątkowe), beton (obiekty centralne), drewno (ogrodzenia, krzyże). Trzeba jednak zaznaczyć, że prace porządkowe na wielu cmentarzach ograniczają się jedynie do oczyszczenia terenu zajętego przez cmentarz. Wtórny materiał stosowany jest w zasadzie jedynie do wykonania tablic i pomników upamiętniających dany obiekt.

Formy stosowane w układach założeń cmentarnych

W kompozycji układu zastosowano różnorodne formy mogił upamiętniających pochowanych w nich osób. Wyróżniamy: nagrobki (fot. 3) i krzyże podkreślające indywidualne i zbiorowe mogiły (fot. 4), a także obiekty centralne (fot. 5). Zestawienie form występujących na cmentarzach na terenie województwa łódzkiego przedstawia tabela 2.

Analizując zagadnienie elementów założeń cmentarnych można stwierdzić, że w przypadku okolic Łodzi występuje zależność w sposobie upamiętniania pochowanych. W strefie okupacji niemieckiej przeważają nagrobki betonowe i z kamienia, z kolei w strefie okupacji austriacko-węgierskiej, dominującą formą są żeliwne i betonowe krzyże (Wolbórz, Piotrków Trybunalski).

to the German and Russian soldiers buried here (Gosik, 2016). Most frequently, spruces, cedars, maple trees, oak trees, and hornbeams were used, and blackthorns, privets, and hawthorns were also common. Vegetative material was also applied to embosom graves and quarters – for this, ivy and periwinkles were used.

The Building Material (Primary and Secondary)

With regard to building material, the primary material (used for constructing cemeteries) and the secondary material (used for renewing and memorialising some objects) can be differentiated. The primary material includes fieldstone (walls, headstones, obelisks, for embosoming graves), erratic block (headstones, obelisks), hewn stone (obelisks, pedestals, stairways), sandstone (headstones, obelisks), concrete (headstones, fence posts, wall bases, crosses, central objects, tablets with inscriptions), timber (crosses, the chapel in Gadka Stara), cast iron and steel (crosses, tablets with inscriptions, gates, fencing), and ceramics (tablets with inscriptions). The secondary material includes terrazzo (monuments, memorial slabs), marble (memorial slabs), granite (memorial slabs), concrete (central objects), and timber (fencing, crosses). It needs to be noted, however, that in many cemeteries the cleaning works are limited to cleansing the terrain of the cemetery. Essentially, the secondary material is only used for making the plaques and monuments that memorialise a given object.

Forms Applied in the Layouts of Cemetery Complexes

In the composition of the layout, various forms of graves memorialising the people buried in them were used. One can differentiate between headstones (photo 3) and crosses which marked individual and collective graves (photo 4), as well as central objects (photo 5). Table 2 offers the juxtaposition of forms found in cemeteries within the Łódź Voivodeship.

When analysing the question of the elements of cemetery complexes, it can be noted that, in the case of the environs of Łódź, there is a dependency in the way of memorialising the buried. In the German occupation zone, concrete and stone graves prevail, whereas the Austro-Hungarian occupation zone features cast-iron and concrete crosses (Wolbórz, Piotrków Trybunalski) as the predominant forms.

Fot. 3. Formy kamiennych i betonowych nagrobków (fot. B Gosik)

Photo 3. Forms of stone and concrete head stones (photo by B Gosik)

Fot. 4. Formy krzyży (fot. B Gosik)

Photo 4. Forms of crosses (photo by B Gosik)

Fot. 5. Formy obiektów centralnych (fot. B Gosik)

Photo 5. Forms of central objects (photo by B Gosik)

Tab. 2. Elementy stosowane w założeniach cmentarnych z okresu I wojny światowej w województwie łódzkim (2019).

*Bolimów, Gadka Stara (na terenie cmentarza istniały pierwotnie dwie kaplice: ewangelicka i prawosławna)

Tab. 2. Elements applied in the cemetery complexes from the period of World War One within the Łódź Voivodeship (2019).

*Bolimów, Gadka Stara (two chapels had initially existed: Evangelical and Russian Orthodox)

Nagrobki <i>Headstones</i>	Krzyże <i>Crosses</i>	Obiekty centralne <i>Central objects</i>
<ul style="list-style-type: none"> – „pulpitowe” tabliczki nagrobne upamiętniające mogiły pojedyncze i zbiorowe/ <i>‘desktop’ grave plates memorialising individual and collective graves</i> – stojące stele upamiętniające mogiły pojedyncze i zbiorowe/ <i>vertical steles memorialising individual and collective graves</i> – kamienie upamiętniające mogiły pojedyncze i zbiorowe/ <i>stones memorialising individual and collective graves</i> – głazy narzutowe upamiętniające mogiły pojedyncze i zbiorowe/ <i>erratic blocks memorialising individual and collective graves</i> 	<ul style="list-style-type: none"> – żeliwne upamiętniające mogiły pojedyncze i zbiorowe/ <i>cast-iron – memorialising individual and collective graves</i> – betonowe upamiętniające mogiły pojedyncze i zbiorowe/ <i>concrete – memorialising individual and collective graves</i> – drewniane upamiętniające mogiły pojedyncze i zbiorowe/ <i>wooden – memorialising individual and collective graves</i> – drewniane pełniące funkcję obiektu centralnego/ <i>wooden – functioning as a central object</i> – z piaskowca upamiętniające mogiły pojedyncze i zbiorowe/ <i>sandstone – memorialising individual and collective graves</i> 	<ul style="list-style-type: none"> – obeliski z kamieni zwieńczone krzyżem/ <i>obelisks made of stones and surmounted by a cross</i> – obeliski z piaskowca/ <i>obelisks made of sandstone</i> – duże drewniane krzyże/ <i>big wooden crosses</i> – głazy narzutowe/ <i>erratic blocks</i> – kaplice*/ <i>chapels*</i> – nowe z betonu / lastryka / granitu/ <i>new – made of concrete / terrazzo / granite</i>

Źródło: opracowanie własne

Source: own elaboration

Inskrypcje i epigrafy

Niezwykle istotnym i ciekawym elementem są pierwotne inskrypcje, które możemy odnaleźć na nagrobkach i obiektach centralnych. Inskrypcje dostarczają najważniejszych informacji o pochowanych. W przypadku śmierci żołnierskiej oprócz imienia i nazwiska, zawierają również stopień wojskowy, jednostkę i datę śmierci. Niestety wiele ofiar wielkiej wojny nigdy nie zostało zidentyfikowanych. Gdy poległy żołnierz pozostał nierozpoznany, napis podaje jedynie narodowość i rok jego śmierci. Ciekawą formą upamiętnienia walczących są epigrafy, czyli napisy umieszczone na nagrobkach, obiektach centralnych, mające czasami charakter motto lub dewizy. Na badanych obiektach wyróżniamy epigrafy pierwotne i wtórne. Przykładem epigrafu pierwotnego jest napis na obelisku znajdującym się na kwaterze żołnierskiej, na cmentarzu ewangelickim w Zgierz: IM KAMPF FURS VATERLAND GEFALLEN. Na pewno było takich tekstów więcej, niestety na wielu obiektach inskrypcje trudne są do odczytania. Oprócz inskrypcji pierwotnych, na cmentarzach i kwaterach znaleźć można epigrafikę współczesną,

Inscriptions and Epigraphs

Original inscriptions that can be found on graves and central objects are a highly meaningful and interesting element. Inscriptions provide the most important information about the buried. In the case of a soldierly death, they contain not only the full name, but also the military rank, the unit, and the date of death. Unfortunately, many of the victims of the Great War were never identified. When a fallen soldier remained unidentified, the inscription features only the nationality and the year of death. Epigraphs are another interesting form of memorialising the militants; these are inscriptions placed on graves and central objects, sometimes in the form of a motto. The studied objects feature primary and secondary epigraphs. An example of a primary epigraph is an inscription on the obelisk situated in the soldierly quarters in the Evangelical cemetery in Zgierz: 'IM KAMPF FURS VATERLAND GEFALLEN'. Surely, there were many more inscriptions like this one; unfortunately, on many objects they are difficult to decipher. Apart from primary inscriptions, contemporary epigraphy can be found in cemeteries and quarters; it is placed on new tablets.

umieszczoną na nowych tablicach pamiątkowych. Na przykład na odnowionym cmentarzu w Zgierz w lesie Krogulec:

TU SPOCZYWAJĄ SZCZĄTKI
POLEGŁYCH ŻOŁNIERZY WOJNY 1914-1918
DLA ICH UPAMIĘTNIENIA ORAZ OFIAR
WSZYSTKICH WOJEN

One example comes from the restored cemetery in the Krogulec Forest in Zgierz:

'HERE REST THE REMAINS
OF THE FALLEN SOLDIERS
OF THE 1914-1918 WAR TO COMMEMORATE
THEM AND THE VICTIMS OF ALL WARS'³

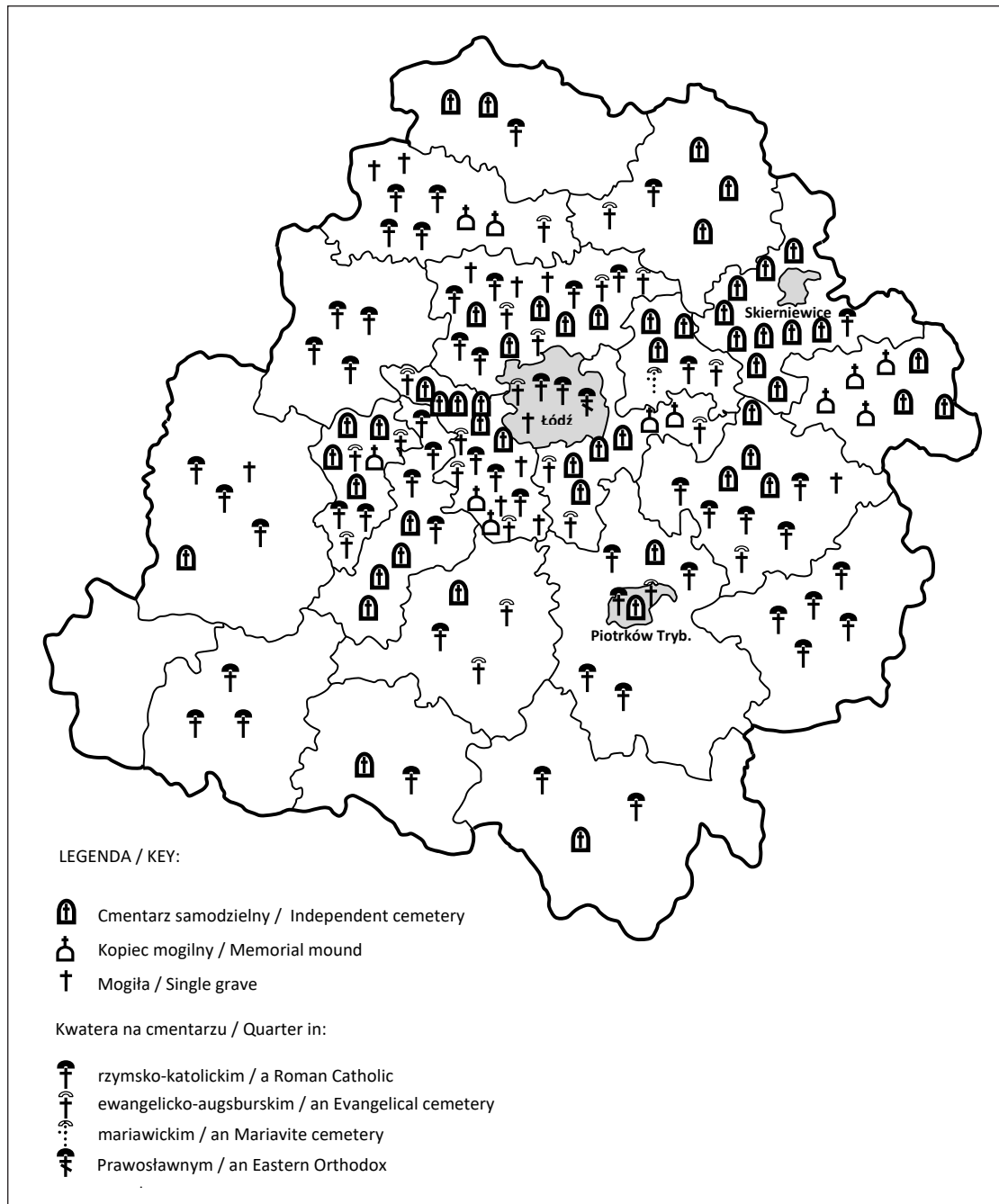
ZAKOŃCZENIE

Przestrzeń sepulkralna województwa łódzkiego związana jest z historią regionu oraz współistnieniem odmiennych kultur i wyznań na tym terenie. Znajdziemy tu nekropolie żydowskie, rzymskokatolickie, ewangeliczne, prawosławne, mariawickie i baptystów. Ważnym elementem przestrzeni sepulkralnej są również cmentarze będące wynikiem działań zbrojnych: napoleońskie, z okresu I wojny światowej, z okresu II wojny światowej, a także miejsca pochówku ofiar cywilnych. Miejsca pochówku z okresu I wojny światowej są niezwykle ważnym elementem przestrzeni sepulkralnej, są świadectwem historii regionu oraz materialnym znakiem krwawych walk frontu wschodniego wielkiej wojny (ryc. 3). Cmentarze i inne formy upamiętnienia poległych w I wojnie światowej są niezwykle ciekawymi formami przestrzennymi. Nie odznaczają się co prawda taką różnorodnością form architektonicznych i założeń, jak tego typu obiekty znajdujące się w Beskidzie Niskim czy Mazurach. Twórcy w województwie łódzkim korzystali jedynie z gotowych wzorów przysyłanych z wyższych szczebli administracji zajmującej się grobownictwem. W efekcie formy i typologia zarówno nagrobków jak i krzyży jest mało zróżnicowana, a przez to mniejsze założenia cmentarne, zwłaszcza te znajdujące się na cmentarzach ewangelickich są do siebie bardzo podobne. Niemniej jednak odznaczają się dużym urokiem, charakterystycznym dla starych nekropolii i zmuszają do chwili refleksji nad tragiczną śmiercią żołnierską. Obecnie w województwie łódzkim znajduje się 8 cmentarzy z okresu I wojny światowej wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych (stan na marzec 2018) (<http://www.wuoz-lodz.pl>). Są to cmentarze w Witkowicach, Jeżowie, Józefowie, Bolimowskie Wsi, Huminie, Joachimowie-Mogiłach, Głuchowie i Chruślinie. Ponadto 48 obiektów wpisanych jest do wojewódzkiej ewidencji zabytków.

CONCLUSION

The sepulchral spaces of the Łódź Voivodeship are connected with the history of the region and the co-existence of diverse cultures and religions within this area. Jewish, Roman Catholic, Evangelical, Russian Orthodox, Mariavite, and Baptists' memorial parks can be found here. Another significant element of the sepulchral spaces concerns, firstly, cemeteries developed in the aftermath of military actions (Napoleonic, from the period of World War One, from the period of World War Two) and, secondly, burial sites of civilian victims. The burial sites from the period of World War One are an extremely significant element of the sepulchral spaces; they offer testimony to the history of the region as well as constituting a material sign of bloody battles of the Eastern Front of the Great War (fig. 3). Cemeteries and other forms of commemoration for those who fell in the First World War are extraordinarily interesting spatial forms. Admittedly, they are not distinguished by a variety of structural forms or complexes, which is the case with objects such as those located in the Beskid Mountains or Masuria. The makers from the Łódź Voivodeship used only the pre-prepared patterns provided by the higher levels of the administration that dealt with war grave affairs. In consequence, the typology and forms of both graves and crosses are not very diverse, which resulted in smaller cemetery complexes; particularly those located in the Evangelical cemeteries are quite similar to one another. Nevertheless, they are distinguished by a considerable appeal, which is characteristic of old memorial parks; they give pause for thought about the tragic soldierly deaths. Currently, in the Łódź Voivodeship there are eight

3 The original Polish version reads: 'TU SPOCZYWAJĄ SZCZĄTKI POLEGŁYCH ŻOŁNIERZY WOJNY 1914-1918 DLA ICH UPAMIĘTNIENIA ORAZ OFIAR WSZYSTKICH WOJEN'.

Ryc. 3. Miejsca pochówku z okresu I wojny światowej w województwie łódzkim (według powiatów)

Źródło: opracowanie własne

Fig. 3. Burial sites from the period of World War One in the Łódź Voivodeship (by counties)

Source: own elaboration

Niestety miejsca pochówku z okresu I wojny światowej są często w tragicznym stanie. Znikają unikatowe nagrobki, które bywają wykorzystane przez okoliczną ludność jako materiał budowlany. Pomniki, które pozostały są przewrócone, popękane

cemeteries from the period of World War One that are registered in the register of still monuments (status as of March 2018⁴). These are the cemeteries in Witkowice, Jezów, Józefów, Bolimowska Wieś,

⁴ See: <http://www.wuoz-lodz.pl>.

i porośnięte mchem, a inskrypcje i epigrafy są nieczytelne. W najlepszym stanie zachowały się kwatery na cmentarzach rzymsko-katolickich, w najgorszym zaś kwatery na nekropoliach ewangelickich oraz obiekty znajdujące się na uboczu, w lasach bądź daleko od zabudowań ludzkich.

Humin, Joachimów-Mogiły, Głuchów, and Chruślin. Moreover, forty-eight objects are registered in the provincial (voivodeship level) register of monuments. Unfortunately, burial sites from the period of World War One are often in an awful condition. Unique gravestones keep disappearing as they are sometimes used by the local inhabitants as a building material. The remaining monuments are downed, cracked, and moss-grown, while the inscriptions and epigraphs are indecipherable. The quarters in Roman Catholic cemeteries seem to have been preserved in the best condition, whereas of the poorest state are those in Evangelical memorial parks as well as objects located out of the way, in forests or far from human developments.

REFERENCES

- Dąbrowski M., 2004: Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Duda O., 1995: Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej: 1914-1918. OOZK, Warszawa.
- Frodyrna R., 1989: Cmentarze wojskowe z okresu I wojny światowej z rejonie Beskidu Niskiego i Pogórza. Warszawa.
- Frodyrna R., 2015: Cmentarze wojenne z I wojny światowej. Część I – Okręg I: Jasło, Okręg II: Nowy Żmigród. Wydawnictwo Ruthenus, Krosno.
- Frodyrna R., 2017: Cmentarze z I wojny światowej na ziemi tarnowskiej, Przewodnik turystyczny. Wydawnictwo Ruthenus, Krosno.
- Gosik B., 2004: Cmentarze z I wojny światowej jako walor antropogeniczny okolicy Łodzi. *Turyzm* 14: 89-101.
- Gosik B., 2007: Ikony pamięci narodowej. *Zieleń Miejska* 11: 42-45.
- Gosik B., 2011: Cmentarze z I wojny światowej jako walor turystyczny województwa łódzkiego. *ZN Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne Problemy Usług* 66: 129-140.
- Gosik B., 2016: Cemeteries from World War One an anthropogenic advantage of the cities in the Łódz region [in:] *Transforming Urban Sacred Places in Poland and Germany* (eds): M. Kowalewski., A.M. Królikowska, Polsko Niemiecka Fundacja Na Rzecz Nauki: 109-119.
- Knercer W., 1995: Cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej w województwie olsztyńskim. *Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa*, 18-19 pp.
- Kolbuszewski J., 1996: Cmentarze. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław, 284 pp.
- Krupa A., 2007: Encyklopedia wojskowa. Dowódcy i armie. Historia wojen i bitew. Technika wojskowa, Bellona, Warszawa, 154 pp.
- Milewska K., 2005: Cmentarze wojskowe z okresu I wojny światowej na terenie gminy Szadek. *Biuletyn Szadkowski* 5: 147-175.
- Młyńska A., 2013: Szadkowicki cmentarz wojenny z okresu bitwy łódzkiej (1914). *Biuletyn Szadkowski* 13: 145-169.
- Oettingen U., 1988: Cmentarze z I wojny światowej w województwie kieleckim. PWN, Warszawa, 257 pp.
- Piecuch A., 2014: Cmentarze z I wojny światowej w Beskidzie Niskim. Wydawnictwo Gondwana.
- Pielesz M., 2013: Cmentarze z I wojny światowej w Polsce południowo-wschodniej. *Dragon, Bielsko-Biała*.
- Schubert J., 2011: Pochówki żołnierskie w tradycji historycznej do czasów I wojny światowej. Powstanie cmentarzy wojskowych. *Architektura. Czasopismo Techniczne* 16/108: 173-200.
- Ustawa z dnia 28 maja 1933r. o grobach i cmentarzach wojennych (z późniejszymi aktami zmieniającymi) (Dz.U. 1933, Nr 39, poz. 311).

Więcek A., 2005: Wybrane aspekty przestrzeni sepulkralnej Krakowa. *Peregrinus Cracoviensis* 16: 101-114.

Ziarnik J., 1992: Cmentarz w Wymysłowie. Na siedzich szlakach 4.

Wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych woj. łódzkiego, http://www.wu-oz-lodz.pl/Rejestr_i_ewidencja_zabytkow,19 [access: March 2018].